

(Yüksek Lisans Seminer Çalışması)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANA BİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ

Nihat ÇİNİ
(188101031)

MANİHEİZM VE BU DİNİN TÜRKLERDE KARŞILIĞI

(Yüksek Lisans 2.Dönem Final Çalışması)

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Zekiye TUNÇ

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	II-III
ABSTRACT.....	IV
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE YARARLANILAN KAYNAKLAR	

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MANİHEİZM

1.1	Mani'nin Hayatı.....	2
1.1.1	Mani'nin Fikirleri.....	3
1.1.2	Mani'nin Kitapları.....	
1.1.2.1	Kendi Yazdığı Kitaplar	
1.1.2.2	Sonraki Dönem Manihaist Metinler	
1.2	Maniheizm'in İnanç Esasları	
1.2.1	İbadet.....	5-6
1.3.	Maniheizm'de Kozmoloji ve Kozmogoni.....	7
1.3.1	Maniheistlerde Dualizm Anlayışı.....	7

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERDE MANİHEİZM

2.1.	Mani Dininin Türk Düşünce Sistemindeki Yeri.....	8
2.1.1	Manihaizm'le Tanışma ve Kabul.....	8-9
2.2	Uygur Türklerinde Maniheizm.....	9

2.2.1	Uygurlar Hakkında Genel Bilgi.....	9-10
2.2.2	Maniheizm'in Türk Toplum ve Devlet Yapısına Etkileri.....	11-12
2.2.3	Maniheizm'in Türk Kültürüne Etkileri.....	12-13
2.2.4	Maniheizm'in Uygur Diline Etkileri.....	13
SONUÇ.....		14
EK-1.....		15
KAYNAKÇA.....		16

ÖZET

¹*Nihat ÇİNİ*

Bu çalışma, dönemin dört büyük dünyevi dininden biri olan Maniheizm'in genel hatlarıyla tanıtılmasını ve bu dinin ilk Türklerde nasıl karşılık bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Bu bakımdan ilk bölümde gnostik geleneğın en önemli temsilcilerinden olan Mani Dini, kurucusunun sahip olduğu etnik köken, yetiştiği  evre, yazdığı kitaplar, gerçekleştirdiği misyoner faaliyetler ve tebliğ ettiği mesajın mahiyetine ilişkin konular ger evesinde ele alınmıştır. Bunlar yapılırken yeri geldiğince Mani'nin inanç ve düşüncelerine kaynaklık eden kültürel geri plana ait izlerden de bahsedilmiştir.

 kinci bölümde ise "Türklerde Maniheizm" ana başlığı altında; bu dini üst diplomatik düzeyde kabul etmiş olan tek Türk devleti olma özelliği de taşıyan Uygurlar üzerinde durulmuştur. Bu dinin Türk devlet yapısına ve kültürel yaşama etkileri tartışılmış; neden sadece Uygurların belirli bir dönemiyle sınırlı kalmış olduğu gözden geçirilmiştir.

Bugün dünya üzerinde pekte müridi kaldığı söylenemeyen Maniheizm'in ve bu dinin Türklerde ki yansıması ile ilgili çalışmamızın bu alanda yapılan sınırlı sayıdaki çalışmalara ek olacağı ve okuyucuya faydalı olacağı kanaatindeyim.

Anahtar Kelimeler: Mani, Böğü Kağan, Uygurlar, Türklerde din, Maniheizm.

¹ Nihat  ini, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans  ğr., nihatcini@gmail.com.

ABSTRACT

²Nihat ÇİNİ

This study shows the general introduction of Manichaeism, one of the four major worldly religions of the period, and how this religion was found in the first Turks.

In this respect, in the first part, Mani Dini, one of the most important representatives of the gnostic tradition, has been discussed within the framework of the ethnic origin of the founder, the environment in which he has grown, the books he has written, the missionary activities he has carried out and the nature of the message he has communicated. While making these, the traces of cultural background, which sometimes originate from Mani's beliefs and thoughts, are mentioned.

In the second part, under the main title of ih Maniheim in Turks;; the Uighurs, who are also the only Turkish state to have accepted this religion at the upper diplomatic level, are emphasized. The effects of this religion on Turkish state structure and cultural life were discussed; why it was limited to a certain period of Uighurs

Today, I think that Maniheim, which cannot be said to have many disciples in the world, and that our study on the reflection of this religion in the Turks will be in addition to the limited number of studies conducted in this field and will be beneficial to the reader.

Key Words: *Mani, Bağı Kağan, Uighurs, Religion in Turks, Manichaeism.*

² Nihat Çini, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğr., nihaticini@gmail.com.

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE YARARLANILAN KAYNAKLAR

Maniheizm dini adını diğer çoğu dinlerde olduğu gibi kurucusundan alır. M.S III. Yüzyılda Mani tarafından eski İran topraklarında kurulan bu dinin günümüzde bağlı olduğu pek kimse kalmamıştır.

Maniheizm bütün dünyada karşılık bulmuş ama özellikle Kuzey Afrika topraklarında yayılmıştır. *Gnostik*³ bir *dualizm*⁴ olan Maniheizm, İyi-Kötü, Karanlık-Aydınlık, Nur-Zulmet üzerine kurulmuştur. Bu dine göre yaşadığımız dünya iyi ve kötü unsurların birleşmesinden meydana gelmiştir⁵.

Biz çalışmamızı bu dinin kurucusunu tanımaya, öğretilerini anlamaya; ibadet şekillerine ve bu dinin Orta Asya Türk tarihindeki karşılığının ne olduğuna ayırdık. Bu bakımında da çalışmamızın başlığını “*Maniheizm ve Bu Dinin Türklerde Karşılığı*” olarak belirledik.

Bu bağlamda çalışmamız yararlanılan kaynaklar bakımından gayet tatmin edici olmuştur. Maniheizm’i, dinler tarihi konu başlığı ile çalışan çok fazla müellif olmuştur. Ancak biz bunlardan özellikle “Türklerin Dini Tarihi” konu başlıkları ile ele alan yerli müelliflerden yararlandık. Bunlar arasında Bahaeddin Ögel, Harun Güngör, Saadettin Gömeç, İbrahim Kafesoğlu, Şinasi Gündüz, Canan Seyfeli’yi sayabiliriz. Bunun yanında çok önemli yabancı kaynaklardan da istifade edildi. “Türklerin Tarihi” adlı dev eseriyle J. P. Roux, ünlü Türkolog V.V. Barthold, *gnostisizm*⁶ ve maneviyat araştırmacısı Kurt Rudolph bunlardan birkaçıdır.

Şunu söylemek mümkün ki Maniheizm, dinler tarihinde bilinen dört dünya dininden biridir. Bunun anlamı, onun Buddizm, Hristiyanlık ve İslam ile aynı konumu paylaşması; fakat bunlardan farklı olarak geçmişte kalmış olması ve bugün bir karşılığının bulunamamasıdır.

³ Gnostik, Ruhani bilgi, ilim.

⁴ Dualizm, felsefe ve din biliminde başta olmak üzere, çeşitli öğretilerden bahsetmek ve bunları tanımlamak için geliştirilen yöntem olarak adlandırılabilir

⁵ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 184-185.

⁶ Tanrısal, mutlak bilgiye bir anlık aydınlanmayla, sezgiyle ulaşılabileceğini ileri süren bir dinsel akım.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MANİHEİZM

1.1 Mani'nin Hayatı

Mani, M.S III. Yüzyılın başlarında Güney Mezopotamya'da dünyaya gelmiştir. Mani'nin yaşadığı ortam yetiştiği coğrafyaya da bağlı olarak çok yönlü olmuştur. O dönem Mezopotamya'da Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm'le çevrilmiş yoğun bir siyasi ortam bulunmaktadır⁷.

Babasının adı Fettak, annesinin adı Mis'dir. Annesi Mis, Mani'ye gebe olduğu günlerde babası Fettak üç gün süreyle aynı biçimde tekrarlanan gaip sesler duyar. Bu sesler ona et yememesini, içki içmemesini ve evlenmemesini söylemektedir⁸. Bu hikaye belli ki Mani'nin hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Babası bu hikayenin de etkisiyle onu çok küçük yaşlardan itibaren heterodoks Hristiyan mezhebi olan Elkesai cemaati içerisinde büyüttü.

Yoğun bir dini ortamın içerisinde büyümesinin de verdiği etkiyle Mani, küçük yaşlardan itibaren hikmetli sözler söylemeye başlamıştır. Gençlik yıllarında kendisine vahiy geldiğini söyleyerek bağlı olduğu cemaatten ve toplumdaki uzaklaşarak inzivaya çekilmiştir. Bir süre sonra aldığı başka bir vahiyle de öğretisini insanlığa duyurmak için misyonerlik faaliyeti ile dinini yaymaya başlamıştır⁹.

Mani'nin hayatında bir başka dönüm noktası da dönemin İran coğrafyasının Sasani hükümdarı I. Şapur¹⁰ (ö. M.S 270)'un daveti üzerine başkent Cundişapur¹¹'a gitmesidir. Hükümdar, Mani'ye dinini ülkesinde serbestçe yayabilme izni vermiştir ki, böylelikle Maniheizm ilk kez resmi olarak bir devlet tarafından tanınmıştır¹².

I. Şapur öldüğünde halefi I. Hürmüz (ö. M.S 273)'de Mani'ye iyi duygular besledi. Fakat I. Behram (ö. M.S 276) zamanında talihi kötüye gitti. O'nun döneminde Zerdüş

⁷ Canan Seyfeli, "Maniheizm", *Çokkültürlülük Konferansı*, İnsan Hakları Derneği Yayınları, Diyarbakır Kasım-2005, ss. 133-134.

⁸ Aybars Pamir, "Maniheizm Dini ve Bu Dinin Eski Orta-Asya Türk Hukukuna Etkileri", ÇÜ, *Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.1, S.1, Adana 2014, s. 62.

⁹ İskender Oymak, "İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm", FÜ, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.14, Elazığ 2009, s. 70-71.

¹⁰ Esko Naskali, "Şâpûr", *TDVİA*, C. 38, İstanbul 2010, s. 346.

¹¹ Cundişapur, İran'ın Hûzistan bölgesinde eski bir şehir.

¹² Harun Güngör, "Maniheizm" EÜ, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Kayseri 1988, s. 146-147.

Kilisesi'ni tam bir reformdan geçirme amacıyla olan başka bir dini grup, Mani'nin baş düşmanı olarak gözüktür. Hükümdar da bu dini grubun yanında durur. Mani'nin Belapat (Gundeshapur)'da ikamet eden Büyük Kral'ın görüşünü değiştirme girişimi başarılı olamaz ve hapse atılır. Orada çok geçmeden zincire vurulmuş olarak M.S 276'nın ilkbaharında öldü. Cesedi o dönemde sapkınlara uygulanması gelenek olduğu üzere parçalara ayrıldı ve kent dışında teşhir edildi. Mani'nin cemaati bu olayda efendilerinin ıstırabını ve "haça gerilişini" (şehadetini) gördü ve bu olaydan sonra onun ışık ülkesine yükseldiğine inanıldı¹³.

1.1.1 Mani'nin Fikirleri

Mani, tanrısal vahiylerden ilham alarak peygamberlik iddiasıyla ile ortaya çıkmıştı. Gayesi dönemin mevcut üç dinini (Hristiyanlık, Budizm ve Zerdütlük) sentezleyip, yepyeni bir din oluşturmaktı. Bu bağlamda İsa'da yaşamın doğrulanmış idealini sezmiş, Budizm'den her insana hitap eden yaşam yönetimi için ana mesajları almış ve Zerdüştlük'ten de iyi ile kötü arasındaki temel sorunun, ruh ile madde arasındaki ana çatışma öğelerini yani *düalizmi* ¹⁴ tanımıştır.

Mani kendinden önceki dinleri kabul etmiş fakat yeterli görmemiştir. O, varolan tüm dinleri ve onlara ilave olarak yaşayan eski Babil inançlarını ile Hinduizm'in tüm kuramlarını da birleştiren kendi fikirleriyle zenginleştirilmiş Maniheizm'i yaratmıştır¹⁵.

1.1.2 Mani'nin Kitapları

1.1.2.1 Kendi Yazdığı Kitaplar

Mani, dinini bizzat kendi yazdığı kitaplarla yaymaya çalıştı. Kendinin kaleme aldığı eserler, oluşturduğu öğretinin uzun süre muhafaza edilmesinde ve çok daha büyük kitlelere ulaşmasında hayati bir rol oynamıştır.

¹³ Kurt Rudolph, "Maniheizm", Çev. M. Bıyık, GÜ, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, Çorum 2002, s.382.

¹⁴ Bkz. s. 1.

¹⁵ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Çev. Ali Berktay, Kabalcı Yayınevi, C. II, İstanbul 2003, s. 435.

Öğretisinin kısa sürede çok büyük bir coğrafyaya yayılması misyon hareketlerine verdiği önemle birlikte yazdığı kitapların talebeleri aracılığıyla uzak bölgelere ulaştırılması ve çeşitli dillere tercüme edilmesi sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak her fırsatta kitaplarının önemine büyük bir vurgu yapan Mani'nin hiçbir kitabı orijinal haliyle günümüze ulaşmamıştır. Sadece çok az bir kısmı farklı kaynaklar içerisinde korunmuştur¹⁶.

Buna göre Mani yedi kanonik¹⁷ kitap yazmıştır: “Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Risaleler (Pragmateia), Sırlar Kitabı, Devler Kitabı, Mektuplar, İlahiler ve Dualar”.

Bunların dışında Mani tarafından yazılan bir başka kitap daha vardır. O da Sasani Kralı Şapur'a ithafen yazılan *Şapuragan*'dır. Mani *Şapuragan* dışındaki kitaplarını Aramice'nin doğu lehçesiyle yazmıştır. *Şapuragan* ise Orta Farsça olarak kaleme aldığı tek eseridir ve Mani öğretisinin bir özeti olarak değerlendirilir. Mani'nin bu kitabı yazmasındaki amaç, kralın desteğini kazanmak ve oluşturduğu bu yeni dini halka duyurma faaliyetlerinde herhangi bir engelle karşılaşmamaktır.

1.1.2.2 Sonraki Dönem Manihaist Metinler

Bizzat Mani tarafından yazılan kitaplar dışında, onun ilk ya da sonraki talebeleri tarafından yazılan başka Manihaist metinler de mevcuttur. Bunlar Mani'nin sözlerini kaydeden ve yorumlayan sonraki dönem eserlerdir. Ölümü sonrasında öğretisini içeren kitapların yazımına öğrencileri tarafından devam edilmesinin geri planında onun bu konuya yaptığı vurgu yatar¹⁸.

Nitekim Mani dinini yaymaya yönelik yapılan misyon faaliyetleri, sadece var olan dinsel metinleri birebir tercüme etmeyi değil, aynı zamanda iki gelenek arasındaki benzerlikleri kullanarak hedef kitle için daha kabul edilebilir bir dinî sistem ortaya koymayı amaçlamış; bu doğrultuda doğuda Budist, İran'da Zerdüş ve batıda Hristiyan terminolojiyi kullanmıştır. Mani'nin, Budizm'in yaygın olduğu bölgelerde Buda'nın, Mecusiliğin kabul gördüğü yerlerde Zerdüş'ün, Hristiyanlığın yaygın olduğu yerlerde

¹⁶ Dila B. Tekin, “Mani ve Öğretileri”, *Yüksek Lisans Tezi*, Hitit Üni., Sosyal Bil. Ens., Çorum 2014, s. 25.

¹⁷ Kanonik sözcüğü, Yunanca kanon kökünden türemiş bir sıfat. "genel olarak kabul edilen" veya "otoritelerce doğrulanmış" anlamlarında kullanılır.

¹⁸ Tekin, *a.g.t.*, s.41

ise İsa'nın getirdiği mesajın tamamlayıcısı olarak sunulması yapılan bu uyarlamaların bir sonucudur.

1.2 Maniheizm'in İnanç Esasları

Maniheizm'de inancın temelini, ışık ve karanlık yahut iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki asil prensibe dayanan gnostik bir düalizm oluşturmaktadır. Nitelik olarak tamamen farklı karakterlere sahip olan bu prensiplerin her ikisi de ezeli ve ebedidir¹⁹.

Mani'ye göre kurtuluş hadisesi, esasında ruhun bilgi vasıtasıyla uyanışına dayanır. Maniheizm öğretiyeye göre bu uyanış için tarih sürecinde değişik yer ve zamanlarda ortaya çıkan ve sadece tek bir mesaja, kurtarıcı hakikate aracılık eden ışık elçilerine ihtiyaç vardır²⁰.

Maniheizm'e göre peygamberler Tanrı'nın insanlara gönderdiği elçilerdir. Bu bağlamda Mani kendisini son peygamber olarak görmektedir. Rivayete göre Mani, Tanrı'nın kendisine şunları söyleyip, görevlendirdiğini bildirmektedir: “Seni peygamber olarak seçen Rab'dan sana selam olsun. Senin görevin insanları hakka çağırarak, hakikat ile müjdelemek ve gücünün yettiği kadar çaba sarf etmektir²¹.”

Maniheizm'in inanç esasları bakımından söylebileceğimiz bir başka şey de Hristiyanlık inancının aksine İsa'nın çarmıha gerildiğini kabul etmemekle birlikte²²; Yahudilerin tanrılarını da “şeytan” olarak niteleyip, Musa'yı da peygamber olarak tanımazlar²³.

1.2.1 İbadet

Maniheizm de çeşitli ibadetler bulunmaktadır. Maniheizmde ibadetler; oruç tutmak, bize ışığı gösteren güneşle aya dua etmek, vaftiz ve bir arada yenen yemekler şeklinde sıralanabilir.

¹⁹ Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, *TDVİA*, C. 27, Ankara 2003, s. 575.

²⁰ Rudolph, a.g.m., s. 390.

²¹ Oymak, a.g.m., s. 78.

²² Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Yayınevi, İstanbul 1947, s. 59

²³ Ünver Güney ve Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 130.

Dinleyiciler ve seçkinler şeklindeki iki ana gruptan oluşan Maniheistler, ibadetlerin icrasında farklılık arz ederler. Seçkinler sınıfına mensup olan Maniheistler, günlük hayatlarında yedi defa; dinleyici konumundaki bir Maniheist ise günde dört defa ibadet eder²⁴.

İbadet merkezi tıpkı hristiyanlıkta olduğu gibi kiliselerdir. Mani bu bakımdan gerçek kilise anlayışının hristiyanlıkta değil, maniheizmde olduğunu iddia etmiştir. Bu durum aslında maniheizmin, hristiyanlığın ne kadar tesiri altında kaldığının da bir göstergesidir²⁵.

Maniheizm’de en önemli ibadet ritüellerinin başında namaz gelir. Seçkinlerin yerine getirmekle mükellef oldukları namaz ve rekâtları ise şöyledir: 1- Amud namazı, zeval vakti kılınır 27 rekâttır. 2-Asr namazı, on bir rekât. 3- Atame namazı, 25 rekât. 4-yatsı namazı, güneşin batışından üç saat sonra kılınır. 5- Geceyarısı namazı, 30 rekât. 6-Fecr namazı, 50 rekât. 7- Beşir namazı, gecenin yarısı ile gündüzün başlangıcında kılınır, 16 rekâttır²⁶.

Maniheizm’de oruç önemli bir ritüeldir ve bu dine inanan herkes oruç tutmakla mükelleftir. İbn-i Nedim (ö 385/995)., Maniheistlerin ömür boyu her ayda yedi gün oruçlarının olduğunu ifade etmektedir. Oruç tuttıkları vakitleri de şöyle belirtir: Her ay, Güneş kavs’a (yay haline) girince ve Ay’da tam dolunay olunca iki gün oruç tutarlar ve bu süre içerisinde hiç iftar yapmazlar. Diğer bir oruçları ise, hilali gördüklerinde iki gün oruç tutarlar ve yine hiçbir şey yemeden iki gün devam eder. Bir başka oruçları da; Güneş Oğlak burcunda olduğunda ve Ay da nur halinin üzerinden sekiz gün geçtikten sonra üç gün oruç tutarlar. Bu oruçta her gün iftar yapılır. Bunun yanında Şubat ve Adar aylarında tutulan yıllık oruçları da vardır. Oruçlu kimse bilerek orucunu bozarsa günahkâr olur²⁷.

İbadet konusunda son olarak Müslümanlarda olduğu gibi namazdan önce abdest alma gibi bir uygulama Maniheist anlayışa ters gözükmektedir²⁸.

²⁴ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2002, s. 164.

²⁵ Oymak, a.g.m., s. 83.

²⁶ Güngör, a.g.m., s. 160-161.

²⁷ Güngör, a.g.m., s. 161-162.

²⁸ Vücudun günlük olarak temizlenmesini ve yiyeceklerin titiz bir temizliğini içeren uygulamalar gerçekleştirmiştir. Mani ise tüm bunların gereksiz olduğuna inanmıştır. Çünkü bunlar, ona göre kişiyi sadece yok olacak şeylerle meşgul etmektedir. Mani, mezhebin üyelerine ruhu ölümden kurtarmanın tek yolunun ruhani bilgi (gnosis) olduğunu söyleyerek abdestin anlamsızlığını göstermeye çalışmıştır.

1.3. Maniheizm’de Kozmoloji ve Kozmogoni

Kozmoloji, evrenin temel niteliğiyle ilgili dini ya da felsefi İnancın bir parçasını oluşturur. Kozmogoni ise kozmolojinin özgül olarak evrenin yaratılışıyla ilgili bölümüne verilen addır.

Bu bağlamda Mani’nin doktrinde dinin özünü oluşturan çok karmaşık bir kozmoloji söz konudur; ezeli nur sahasının yanında ezeli bir maddi saha mevcuttur. Başlangıçta yer gök ve bunlarda mevcut olan hiçbir şey yokken iki prensip vardı. Aydınlılar ülkesinde İyi prensip, bunun karşısında karanlıklar kralı bulunuyordu. Ancak iki düşmanın ortak bir sınırı vardı. Bir süre sonra karanlıklar kralı aydınlıklar ülkesini istilayı düşünmesi üzerine, aydınlıklar ülkesinin hükümdarı sahip olduğu beş elemanı (Biş Tengriler) savaşma kabiliyetine sahip olmadığı için Hayat’ın Anası insanı kadim-i yaratmıştır. Girdikleri mücadelede İnsan-ı kadim mağlup olmuştur. Daha sonra akli keşfeden insan-ı kadim, aydınlıklar ülkesine götürülmüştür. Ancak orada karanlıklar hükümdarının oğullarının tehditleri devam ederken müjdecî yaratılmıştır. Bu sırada karanlıklar hükümdarı erkek ve dişi varlıkları yaratır onlar arasında cinsellik yaşanır. Neticede bunların içine düştükleri durumdan dolayı canlı hayat başlar²⁹.

1.3.1 Maniheizmde Dualizm Anlayışı

Maniheizm öncelikle bir gnosistir ve bu özelliğiyle gnostik hareketin bir parçasıdır. Ancak Maniheizm de dualizmin farklı yorumlarını görüyoruz. Mani, herşeyi dualizme bağlamıştır. Onlara göre, âlem, kadim olan iki asıldan yaratılmıştır. Bu iki asıldan biri nur, diğeri zulmettir. Her ikisi de ezelidir. Ona göre herşey, kadim olan bir asıldan kaynaklanır. Bu ikisi ezelden beri güçlü, idrak edici, hissedeni, işiten ve gören olarak var olmaya devam eder. Buna rağmen nefis, suret, fiil ve tedbir noktasında iki asıl birbirine zıttır. Konum bakımından adam ve gölgesi gibidir³⁰.

Nur, ezelden beri kuzey yönünde üstündür, zulmet de güney yönünde aşağı seviyededir. Güneş ile gölgenin teması gibi aralarında bir fasıla olmadan onlar buluşurlar. Bazıları; aralarında bir boşluk olduğu halde komşu olarak buluştukları görüşündedir³¹.

²⁹ Güngör, a.g.m., s. 153-157.

³⁰ Oymak, a.g.m. , s. 89.

³¹ Oymak, a.g.m. , s. 90.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLERDE MANİHEİZM

2.1. Mani Dininin Türk Düşünce Sistemindeki Yeri

Mani dini senkretik bir karakter taşımaktadır. Bu bakımdan bu dinin hangi unsurlarının Türk düşünce sistemine geçtiğini tespit etmek zordur. Bu bağlamda Mani dininin Türk düşünce sistemini ne derece etkilediği meselesi muallaktır³². Zaten Mani dini Böğü Kağan³³ (ö. M.S 780) ve çevresinde bir saray dini olarak gelişmiş ve anlaşılan Uygurlarla, Türk dünyası içerisinde gelişip, Uygurlarla tükenmiştir.

Anlaşılan Maniheizm'in İran geleneğindeki düalist karakteri, *üniversalist*³⁴ anlayışa bağlı olarak Türk düşünce sistemine pek uymamıştır³⁵. Ancak şunu belirtmekte fayda var ki; Mani dini Türk düşüncesinin Akdeniz ve Yakındoğu düşüncesine açılmasını sağlamış, Türklerin yerleşik hayata geçmelerine katkı sunmuştur.

2.1.1 Manihaizm'le Tanışma ve Kabul

Maniheizm uygulaması ve yaşaması oldukça zor bir dindir. Esasen, Maniheizm öğretilerinin hiçbirisi Türk kültür ve hayat tarzıyla uyumlu değildir. Ancak bütün bu zıtlıklarına rağmen Maniheizm, *Orhun Uygur Devleti*'nin resmi dini olarak ilan edilmiştir³⁶.

Çin kaynaklarına göre Uygurların ataları Hun'lardı. Diğer tüm Türk toplulukları gibi konar-göçer yaşayan, hayvancılık ile geçimlerini sağlayan, askerlikte mahir olan Uygurlar da devlet haline geldikleri tarihten itibaren hâkimiyet sahalarını genişletmeye başlamışlardır. Özellikle *Moyen Çor*³⁷(747-759) zamanında askeri kuvvetleri sayesinde

³² Ünver Günay ve Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, Berikan Yayınları, Kayseri 2015, s. 182.

³³ Bkz. Özkan İzgi, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan, ve Uygurlar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C. 5, Ankara 1986, ss.133.

³⁴ Evrenselcilik ya da İngilizce bilinen adıyla Ünalizm, hem felsefi hem de teolojik bir konsepttir. Evrenselcilğe göre bazı düşünceler evrensel, coğrafya ve kültürden bağımsız, zemin tanımaz bir uygulama alanına sahiptirler.

³⁵ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 125,133,137.

³⁶ Geniş bilgi için Bkz. Şinasi Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı İle Birkaç Not", *TDAY, Belleten*, TDK Yayınları, Ankara 1988.

³⁷ Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", C. 2, *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.336-339

Çin'deki Tang Hanedanı üzerinde etkili olmuşlar ve neredeyse Çin'e hükmeder hale gelmişlerdir. Bögü Kağan'ın başa geçmesinden sonra da Çin üzerindeki bu güçleri devam etmiştir. Hatta Maniheizm'le tanışmaları da yine askeri bir harekât neticesinde olmuştur.

Sonuç olarak Bögü Kağan 763 yılında yayımladığı buyrukla Maniheizm'i kabul ettiğini ve Orhun Uygur Devletinin resmi dini olduğunu ilan etmiştir³⁸.

2.2 Uygur Türklerinde Maniheizm

Belli bir dönem içerisinde eski Türklerde yayılmış maniheizm, yalnız Uygurlarda karşılık bulabilmiştir. Bunun da ünlü Uygur hakanı Bögü Kağan'ın hakanlığı döneminde yavaş yavaş benimsenmeye başladığı görülmektedir.

Uygurları bu derece önemli ve özel kılan unsurların başında maniheizmi kabul etmeleri meselesi gelmektedir. Zira dinlerini anlamadan Uygurların tarihi, kültürü üzerine bir şey söylemek mümkün değildir. Bu bağlamda Maniheizm'in Uygurlarda nasıl yayıldığını anlamadan önce, bu toplumun Bögü Kağan'a kadar ki tarihine kısaca bir göz atmakta fayda var.

2.2.1 Uygurlar Hakkında Genel Bilgi

İlk Türk Devleti olan Hunlar zamanında beri Orhun ve Selenga nehirlerinin kıyıları ile Aral Gölü civarında oturan ve çeşitli adlarla anılan bir Türk kavmi olan Uygurların, *Göktürk Devleti*³⁹ içerisinde kuruluş devrelerini başlatmış oldukları bilinmektedir. Uygurları bu devlet içerisinde bir oymak gibi toplamayı başaran ise 605 yılında adının “Erkin” anlamına geldiği tahmin edilen Shih-Chien'dir⁴⁰.

II. Göktürk Devleti'nin dağılmasıyla birlikte bünyesindeki Türk boylarını birleştiren *Kutlug Kül Kağan*⁴¹ 744'de Orhun (Ötügen) Uygur Devletini kurmuştur. IX. Yüzyılın ortalarına kadar varlığını sürdüren bu devletin dolayısıyla da Türk tarihinin gidişatını şekillendiren üç önemli hükümdarı vardır. Bunlardan ilki 744-759 yılları

³⁸ Selcen Ö. Ulutaş, “Maniheizm İnancının Uygur Toplum ve Devlet Yapısına Etkileri”, *II. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, Üskü 2018.

³⁹ Geniş Bilgi için Bkz. Akdes Nimet Kurat, “Göktürk Kağanlığı”, *AÜDTCFD*, Ankara 1952, s. 49-78.

⁴⁰ İbarhim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984, s. 123.

⁴¹ Özkan İzgi, *Kutlug Bilge Kül Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bak. Yayınları, Ankara 1986, s. 15-19.

arasında askeri başarılarıyla Çin'i hâkimiyeti altına alan Moyen Çor'dur. İkincisi tesis edilen askeri- siyasi üstünlüğü kültürel boyuta da taşımak isteyen ve Maniheizm'i devlet dini olarak kabul eden tek devlet adamı Böğü Kağandır (759-779). Son olarak o zamana kadar ki en ağır hasımları olan Kırgızları yenen ancak daha önemlisi Turfan sahasına önem vererek adeta Uygurların geleceğini şekillendiren Kutlug Bilge Kağan (795-805)'dir⁴².

Orhun Uygur Devletinden sonra Turfan Uygur Devletini kuran ve bölgede hâkim olan Uygurlar her ne kadar zamanla siyasi güçlerini kaybetse de sahip oldukları üstün medeniyetleri sayesinde Moğollara kendi kültürlerini ve dillerini benimsetip devlet işleri ve sanat alanında Moğolların Türkleşmesini böylece kendi uygarlıklarının devamını sağlamışlardır. Cengiz Han, iç ve dış işlerinde Uygurlardan istifade etmiş onları yüksek mevkilere getirmiştir. Hatta danışmanı Tata Tunga'nın teklifiyle Uygur alfabesini İmparatorluğunun resmi alfabesi ilan etmiştir. Öte yandan İlhanlılar da resmi olarak hem Uygur, hem Fars alfabesi kullanmışlardır. Çağatay Ulusu ile Altın Orda'nın resmi devlet dili Uygur Türkçesi, resmi alfabesi ise Uygur alfabesi olmuştur. Osmanlı döneminde ise Uygur Türkçesi, XV. yüzyıla kadar sarayda öğretilmiştir. Fatih Sultan Mehmet tarafından fermanlarda kullanılmak suretiyle dil olarak varlığını korumuştur⁴³.

Bunlarla birlikte Uygurlar, devletlerinin yıkılması ve Kırgızlar tarafından düzenlerinin bozulmasıyla yoğun göç hareketlerine maruz kalmışlardır. Türkistan coğrafyasının muhtelif bölgelerine göç etmişlerdir. Bu göç hareketinden en yoğun ve dikkate değer olanları Turfan ve Kansu bölgelerine olan planlı ve toplu göçlerdir.

Uygurlar hakkında bu genel bilgileri verdikten sonra, Uygurların Maniheizm'i nasıl devlet dini haline getirdiği ve bu dinin Türk devlet yapısını ve toplumu nasıl şekillendirdiği üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Uygurlar, Türk tarihi içerisinde müstesna bir yere sahiptir. Zira bu Türk topluluğu haricinde, Maniheizm'i devlet dini olarak kabul eden başka bir Türk devleti olmamıştır.

⁴² Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004, s.194-202.

⁴³ Münevver Ebru Zeren, "Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri", *Basılmamış Doktora Tezi*, İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 38-39.

2.2.2 Maniheizm'in Türk Toplum ve Devlet Yapısına Etkileri

Önceki bölümlerde de anlatıldığı üzere Maniheizm düalist bir inançtır. Bütün öğretinin amacı insan bedeni içerisinde tutsak olan ışık parçalarının kurtarılması diye özetlenebilir. Bunun için de oldukça özverili bir hayat sürmek, yasaklara harfiyen uymak gerekmektedir. Kurtuluş için yerine getirilmesi gereken ritüellerin hayli çok ve zor olması nedeniyle Maniheizm birbiriyle *simbiyotik ilişki*⁴⁴ içinde bulunan iki katmanlı bir toplum inşa etmeye çalışmıştır. Bunlardan ruhban sınıfını oluşturan Seçkinler icra ettikleri dini törenler vasıtasıyla maddede hapsolan ışığın kökenine dönmesini sağlayarak nihai kurtuluşa ulaşmak ve ulaştırmakla görevlidir⁴⁵.

Dinleyiciler olarak adlandırılan sınıf ise Seçkinlerin yapmaları yasak olan işleri yerine getirmekle mükelleftir. Bina yapımından ziraata, yemek hazırlamaktan bunları servis etmeye, seçkinlerin kişisel işlerine varıncaya kadar yapmaları gereken çok fazla “*dini*” vazifeleri vardı. Dinleyiciler, ancak Seçkinlerin ihtiyaçlarını giderebildikleri ölçüde kurtuluşa erebilirlerdi. Seçkinlere ne kadar çok hizmet ederlerse bir sonraki hayatlarında onların da seçkin olma ihtimalleri o kadar yükseliyordu⁴⁶.

Bu bahsedilenlerden de açıkça görüleceği üzere Maniheizm'in önerdiği ve tesis etmek istediği yapı en basit tabirle sömürü düzenidir. “*Kurtuluş*” vaadiyle Türk milletinin töresine, karakterine tamamıyla aykırı bir yapı Uygur Türklerine dayatılmaya çalışılmıştır.

Türk toplumunda Maniheizm öncesine ve sonrasına ait tasvirlerin son derece mübalağalı olduğu açıktır. Ancak bize bu dinin kabulüyle ilgili beklentinin ne olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Böğü Kağan, Manihaizm'i kabul ederek halkının yerleşik hayata geçeceğini ve devletin yeni bir çehreye kavuşacağını ümit etmiştir. Kağan için bu din bir anlamda yeni bir toplum inşa etmenin aracı olmuştur. Ancak bir toplum temel yapısıyla oynamak kabul edilebilir birşey değildir.

Maniheizm'in resmen devlet dini olarak ilan edilmesine müteakip temel beslenme alışkanlığı et olan, konar-göçer yaşayan ve savaşçı bir toplumun et yemeyi ve adam öldürmeyi yasaklayan şehirli dine uyum sağlaması kolay olmamıştır. Ancak 763'den

⁴⁴ *Simbiyotik ilişki*, diğer adıyla tamamlayıcı ilişki biyolojide birbirine muhtaç yaşama zorunluluğu, psikolojide ise birbirine ters tutum ve davranışlarla birbirini tamamlayan anlamına gelmektedir.

⁴⁵ Zeren, *btz*, s. 142.

⁴⁶ Tekin, *ylt*, s. 88.

840'a kadar geçen süre zarfında yine de gözle görülür bir takım değişiklikler meydana gelmiştir⁴⁷.

Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani dini Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasi desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların devlet otoritesi zayıfladıkça da Maniheizm Orta Asya'da ki gücünü kaybederek yerini Budizm'e bırakmıştır. Aslında Maniheizm, önemli sosyal, kültürel, askeri ve dini değişiklikleri hedeflemiş; ancak bu yapı Türk bünyesine pek uymamıştır. Netice de bu uyumsuzluğun Türklerde farkına varmış, bizzat Böğü Kağan'a bu dine karşı şüpheli tavırlarını iletmışlerdir⁴⁸.

Maniheist Uygurlarda din- devlet ilişkisini en iyi aktaran belge ise Böğü Kağan'ın din değiştirme sahnesi olarak kabul gören minyatürdür⁴⁹. Bu minyatürde arka planda Maniheizme giren asker giysili Böğü Kağan olduğu düşünülen figür sağ üst köşede kendinden daha büyük resmedilmiş rahibin elini sıkarken ön planda Maniheist panteonunda yer alan semavî varlıklar resmedilmiştir⁵⁰.

2.2.3 Maniheizm'in Türk Kültürüne Etkileri

Bu konuda şunu da belirtmek gerekir ki, Mani dini Türk düşüncesinin Akdeniz ve Yakındoğu düşüncesine açılmasını sağlamış, Türklerin yerleşik hayata geçmelerine katkıda bulunmuştur. Kültürel açıdan bakıldığı zaman Uygurların minyatür ve heykeltıraşlık dışında, başka sanatlarla uğraşmadıkları ya da başarılı olamadıkları görülmektedir. Daha da ilginç ise, bütün Orta Asya'da koyu birer maniheist olan ve onlara siyasi destek sağlayan Uygurların "*Tengri*⁵¹" kelimesi etrafında gelişen birkaç Türkçe dinî terim dışında, dinî terminolojiyi oluşturamamalarıdır⁵².

Bununla birlikte Mani dininin Türk kültürüne olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. Bu dinin birçok kuralı Türklerin tarihi hayat tarzlarına uymamaktaydı. Özellikle fütuhât ruhunu öldürmüştü. Uygurlar böylece şehir hayatının rahatlığına da alışmışlardı. Bunun

⁴⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 95.

⁴⁸ G ünay – G üng ör (2015), *a.g.e.*, s. 182.

⁴⁹ İlgili resim için Ek-1'e bakınız.

⁵⁰ Zeren, *bdt*, s.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Nihat Çini, "Kök Tengri", *YL Seminer Çalışması*, SÜ, SBE, Sinop 2019.

⁵² G ünay – G üng ör (2015), *a.g.e.*, s. 184.

yanı sıra, Uygurların sonradan ilim, edebiyat, ticaret ve diğer sanatlardaki başarıları da bu dine girmeleriyle mümkün olmuştur⁵³.

Orta Asya'ya yapılan arkeolojik seferler sonucunda Mani mezhebine ait Farsça, Soğdca, Türkçe ve Çince de yazılmış bulunan eserler Avrupa alimlerine Mani mezhebini ilk defa olarak Manilerin kendileri tarafından yazılan eserlerden öğrenmek imkanı vermiştir. O zamana kadar Mani dinin sadece Hristiyan ve İslam eserlerinden öğrenebiliyorlardı. Halbuki hakiki Pehlevi yazmalarda bu din daha açık bir şekilde ifade edilmiştir. Böylelikle görülüyor ki; Uygur hükümdarlarının Manihailiği devlet dini olarak kabul etmeleriyle, Orta Asya'daki kitap sanatının sekizinci yüzyıldan itibaren gelişmesinde önemli etkisi olmuştur⁵⁴.

2.2.4 Maniheizm'in Uygur Diline Etkileri

Yeni din vasıtasıyla Uygurlar yeni yazı türleri benimsemişlerdi. Her ne kadar Göktürk runik yazısını unutmadılar ve kullanmaya devam ettilerse de, dini metinleri kaydetmek için Sogd yazısını aldılar, hatta Sogd yazısını değiştirilmiş biçimiyle Uygur diline uyarladılar; Uygur yazısı denilen yazı da böylelikle doğmuştur⁵⁵. Türk kültür hayatı bakımından Orhun alfabesi yerine Soğdça'dan gelen Uygur yazısının kullanılması önemli bir değişikliktir. Zira Uygur alfabesi kullanılarak yeni ve özgün edebi eserlerin meydana getirilmesine olanak sağlanmıştır⁵⁶.

Sonuç olarak Maniheizmin Uygurlar arasında resmi ve hâkim din olarak etkisinin devam ettirdiği dönemlerde dinin devlet otoritesi üzerinde etkili olduğunu söylemek ve bu etkinin iç ve dış siyasete yön verdiğini görmek mümkündür. Aynı zamanda bu etkinin kültürel yaşamı da bir o kadar etkilediğini söyleyebiliriz.

⁵³ Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 44-45.

⁵⁴ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Kültür Yayınları, Ankara 1975, s. 72.

⁵⁵ I. Vasory, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, Çev: İsmail Doğan, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 134-135.

⁵⁶ Gömeç a.g.e., s. 44-45.

SONUÇ

Maniheizm'in kurucusu Mani, soylu bir ailede doğmuş ve yaşamı boyunca devrinin yöneticileri ile ilişkide olmuştur. Bu bakımdan devletlerin üst yöneticileri hep muhatapları olmuştur. Bu bağlamda aslında öğretilerini yaymak için iç ve dış siyaseti kullanmak Mani'nin kurallarından biridir. Öte yandan Maniheizm, sıradan bir insanın kavraması için oldukça entelektüel ve karmaşık bir dindir.

Maniheizm'de ki çoğu olgu, Türk örf ve adetleriyle bağdaşmamaktadır. Ama şunu da belirtmekte fayda vardır. Maniheizm'in çoğu insancıl uygulamaları göçebe Uygur Türklerini yerleşik yaşama zorlamıştır. Böylelikle dillerini geliştirmelerine, ticaret ve sanatla ilgilenip medeni bir toplum olmalarına da katkı sunmuştur.

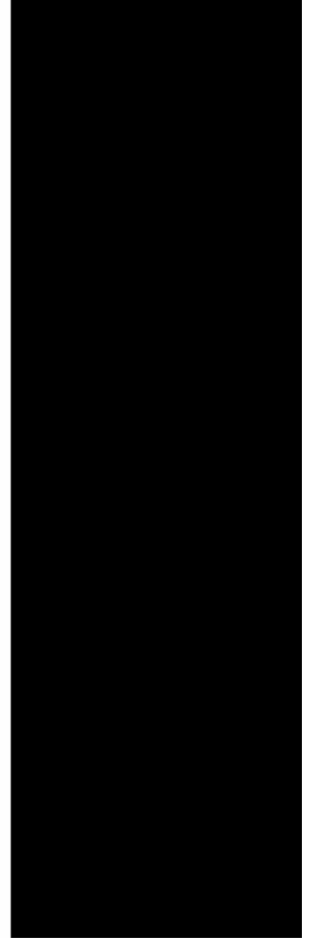
Ancak takdir edilmelidir ki Türkler, bozkırın göçebe çocukları olarak yaşamayı, avlanmayı, atı ve doğayı kutsal saymışlardır. Bu bakımdan da çoğu Türk halk kitlelerine de Maniheizm, açıkçası dar gelmiştir. Bu din Türklerin geleneksel yapısına uygun düşmemiştir. Böylelikle Maniheizm Uygurlarda halk tabanına çok fazla yayılmadan, bir bakıma saray dini olarak belli bir dönem varlığını sürdürebilmiştir.

Çalışmamamız sonuç olarak şunu göstermektedir ki; Maniheizm bir din olmanın ötesinde, bürokrasiyi kullanarak Türklere sirayet etmiştir. Ve belli bir süreliğine de olsa geleneksel Türk toplum yapısını ve kültürünü şekillendirmiş, bazı gelenekleri değiştirerek, yerlerine yenilerini getirmiştir.

Son söz olarak, Maniheizm'i bu bağlamda değerlendirmeli, ilke ve öğretilerini diplomasiyle yaydığı göz ardı edilmemelidir. Zira bu din Uygurlarda belli bir süre politik açıdan varlığını korumuş fakat başkalarına olan tahammülsüzlükleri yüzünden de hem kendi sonunu hem de Uygurların sonunu getirmiştir.

Bögü Kağan'ın Din Değiştirme Sahnesi, Minyatür, Koço α Tapınağı, VIII.-IX. Yüzyıl, Berlin Asya Sanatı Müzesi, MIK III 4979 recto, 12,4 cm x 25,5 cm (Zeren, 2015, s. 248)

KAYNAKÇA

- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. İsmail Akgün Yayınları, İstanbul 1947.
- Barthold, V. V, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Kültür Yay., Ankara 1975.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, . Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2004.
- . “Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü” *Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Çini, Nihat, “Kök Tengri”, SÜ, Tarih Anabilim Dalı, *Yüksek Lisans Seminer Çalışması*. Sinop 2019.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2003.
- Esin, Emel, *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Gömeç Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Akçağ Yayınları, Ankara 2005.
- Günay, Enver, ve Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*. Berikan Yayın., Kayseri 2015.
- Günay, Ünver, ve Harun Güngör. *Türklerin Dini Tarihi*. Ocak Yayınları, Ankara 1997.
- Gündüz , Şinasi, "Maniheizm", *TDVİA*, İstanbul 2003, s. 575-577.
- Güngör, Harun, “Maniheizm”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1998, s. 146-147.
- İzgi, Özkan, *Kutlug Bilge Kül Kağa*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın., Ankara 1986.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü* Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1984.
- Kurat, Akdes Nimet, “Göktürk Kağanlığı”, *AÜDTCFD*, Ankara 1952, s. 49-78.
- Naskali, Esko, “Şâpûr”, *TDVİA*, İstanbul 2010, s. 346.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İltişim Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Oymak, İskender, “İslam Kaynaklarına Göre Maniheizm”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2009, s. 67-97.

- Pamir, Aybars, “Maniheizm Dini ve Bu Dinin Eski Orta-Asya Türk Hukukuna Etkileri” *Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 2014, s. 61-75.
- Rudolph, Kurt, “Maniheizm”, Çev. Mustafa Bıyık, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 2002, s. 378-393.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitap, Isparta 2002.
- Seffeli, Canan, “Maniheizm”, *Çokkültürlülük Konferansı*. İnsan Hakları Derneği Yayınları, Diyarbakır 2005, s. 133-145.
- Tekin, Dila Baran, “Mani ve Öğretileri”, *Y.Lisans Tezi*. Hitit Üniversitesi, Çorum 2014.
- Tekin, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı İle Birkaç”, *Belleten*, 1988.
- Ulutaş, Özyurt Selcen, “Maniheizm İnancının Uygur Toplum ve Devlet Yapısına Etkileri”, *II. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu*, . Antalya 2018.
- Ünver, Günay, ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- Vasory, Istvan, *Eski İç Asya'nın Tarihi*. Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Zeren, Münevver Ebru, “Maniheizm ve Budizm'in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri” *Basılmamış Doktora Tezi*. İÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.